

ન્યાયિક સક્રિયતાવાદ

ચાવડા પભા સામતભાઈ

વિધાર્થી, પી.એચ.ડી. (કાયદાશાસ્ત્ર)

હેમચં ચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

સારાંશ:- (Abstract)

ભારતના શાસનમાં મુખ્ય ત્રણ આયામો છે. સંસદ, કારોબારી તથા ન્યાયતંત્ર. સંસદ કે જે કાયદો બનાવે છે, વહીવટી તંત્ર તેને અમલમાં મુકે છે, જ્યારે ન્યાયતંત્ર વ્યવહારું રૂપે જીવન સાથે જોડે છે. સંસદ, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર એ પોત પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં રહીને કામ કરવું જરૂરી છે. જ્યારે સંસદ અને કારોબારી પોતાની વિશ્વનીયતા ગુમાવે છે અથવા પોતાનું કામ કરવામાં નિષ્ફળ નિવળે છે ત્યારે ન્યાયતંત્ર વધુ સહિય બનતું જોવા મળે છે, સંસદ અને કારોબારીના કામમાં હસ્તક્ષેપ કરવું જોવા મળે છે. આ હસ્તક્ષેપ સામાજિક બદલાવનો આધાર બને છે, તો કયારેક સમાજનો તથા રાજકારણના વિરોધ નો સામનો કરવો પડે છે.

ન્યાયિક સક્રિયતાવાદ ની શરૂઆત:-

ન્યાયિક સક્રિયતાવાદની શરૂઆત કરનાર કે પાયો રાખનાર બર્ટલ્યુઝ ક'ઝલ્નિયન્ઝ હતા. જ્યારે ભારતમાં ન્યાયિક સક્રિયતાવાદનો વિકાસ ૧૮૭૦માં જસ્ટિસ કિઝન ઐયર, જસ્ટિસ પી.એન. ભગવતી, જસ્ટિસ ઓ. ચીન્પા રેડી અને જસ્ટિસ ડી.એ. દેસાઈ ના સમયમાં થયું છે તેમ કહેવું પણ ખોટું નહીં ગણાય. ૧૮૭૦ થી ૨૦૦૦ ના સમય ગાળા માં ન્યાયિક સક્રિયતાવાદનો ઉપયોગ કેદીઓના માનવ અધિકારો અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ જોવા અનેક ચુકાદાઓમાં થયેલ હતો.

ન્યાયિક સક્રિયતાવાદ એટલે શું:-

ન્યાયતંત્ર પોતાની પરંપરાની બહાર જઈ ને કારોબારી અને સંસદના કાર્યોમાં જનહિતની દ્રષ્ટિઓ હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે તેને ન્યાયિક સક્રિયતાવાદ કહેવામાં આવે છે.

સંવિધાનની અંદર મુળભૂત અધિકારના રક્ષણ કરવાની જવાબદારી સર્વોચ્ચ અદાલતની છે એટલે કે નાગરિક પોતાના મુળભૂત અધિકારોના હનન બદલ સર્વોચ્ચ અદાલતના ધ્વારને ખખાડાવી શકે છે, પરંતુ કાયદાની અટપરી ભાષા અને લોકોની અજ્ઞાનતા લોકોને ન્યાયલય સમક્ષ રજૂ કરી શકતી હતી નહીં. તદઉપરાંત જે લોકોને અન્યાય થયો છે તે ન્યાય મેળવવા અદાલત સમક્ષ હાજર થઈ શકે તેથી પણ લોકો પોતાને થતા અન્યાય સામે ન્યાય મેળવી શકતા નહોતા જેથી રાજ્યની અંદર કાયદાનું શાશનને પ્રસ્થાપિત કરી શકતું ન હતું. પરંતુ આજાદીના અઠી દાયકા બાદ જાઈસ પી.એન. ભગવતી અને જસ્ટીસ ક્રીઝન ઐયરે સંવિધાનના રચયીતાઓ ધ્વારા આર્ટીકલ ઉર અને ૨૨૬ અંત્રગત મુળભૂત અધિકારના હનન બદલ તેના રક્ષણની જવાબદારી જે અનુક્રમે સુપ્રિમ કોર્ટ અને હાઇકોર્ટને આપેલ છે તેના અર્થઘટનને વિસ્તૃત કર્યો અને લોક્સ સ્ટેન્ડીંગ એટલે કે ઉભા રહેવાના અધિકારને થોડા વધુ હળવા બનાવી નહીં માત્ર તે જ વ્યક્તિ કે જે અન્યાયનો ભોગ બને છે, પરંતુ તેના વતી જાગૃત નાગરિકો, જાગૃત વકીલો, સામાજિક સંસ્થાઓ, બીન સરકારી સંસ્થાઓ વગેરે તેમના વતી ન્યાયલય સમક્ષ ન્યાયની દાદ મેળવવા ઉભા રહેવા જોવા મળ્યા અને સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયધીશકૃત નીર્ણયોને આર્ટીકલ ૧૪૧ અંત્રગત કાયદાના અર્થઘટનનો ભાગ ગણી જે પરીવર્તનો લાવવા માં આવ્યા તેનાથી ખરા અર્થની અંદર પ્રજાસત્તાક રાખ્ણની સ્થાપના કરી શકાય છે. નીચેના કેસોથી ફળભૂત થાય છે જેમા સમાજના મુળભૂત પ્રશ્નોને ઝડપથી અને નિર્દ્દશાત્મક રીતે નિર્ણયો આપતા તે માર્ગદર્શક કેસો તરીકે આજે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

નરગીજ મીરજા વિરુદ્ધ એર ઇન્ડિયા:-

સ્ત્રીઓના અધિકારને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત કેસમાં સ્ત્રીએ માતૃત્વ ધારણ કરવુ એ તેનો માલિક અને મુળભૂત અધિકાર છે, પરંતુ અહી તેને જો નોકરી અથવા જાસંસ્થા સાથે જોડાઈ રહેવું હોય તો લગ્ન અને પજોત્પત્તિ કાર્યો પર પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો હતો. જે સ્ત્રીના અધિકાર પર તરાપ સમાન હતો. તેથી અહી કોઈ પણ સ્ત્રી ક્રોઇપણ સમયે માતૃત્વ ધારણ કરી શકે છે, તેમજ તેને લઈને તેની નોકરી પર ક્રોઇપણ ગંભીર અસર થવી જોઈએ નહી, તેમજ તેમને તથીબી સારવાર માટે પણ પુર્ણ અવકાશ અને સમય આપવાનો રહેશે.

બંધવા મુક્તિ મોરચા વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા¹

પ્રસ્તુત કેસની અંદર હિલ્ડી ખાતે એશીયાડ રમતોત્સવ માટે રમતના મેદાન તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. જેમા બાળકોનું મજુરો તરીકે જોખમી કાર્યોમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા હતા. મુળભૂત જાસંસ્થાએ બિનસરકારી સ્વૈચ્છીક સંગઠન હતું, જે વ્યક્તિઓના અધિકારો અને હિતો માટે કામ કરતું જોવા મળતું હતું. તેમને આ બાળકો વતી અનુષ્ઠાન રદ ના ઉપયોગથી સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ ન્યાયની દાદ માંગી જેના ચુકાદા બદલ આ મજુરી માંથી બાળકો તત્કાલ મુક્ત કરવા તેમજ તેમના મફત શિક્ષણની અને સ્વાસ્થ્યની તપાસ કરીને તેમને યોગ્ય વળતર સાથે મુક્ત કરવા. આ કેસને માર્ગદર્શક કેસ તરીકે ગણવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ક્રોઇપણ સંસ્થા ઓધોગિક કાર્યમાં બાળકોનો જોખમી કાર્યોમાં મજુર તરીકે ઉપયોગ ગેરકાયદેસર ગણવામાં આવે છે અને મુળ માલિક સામે કાયદેસરની કાર્યવાહી પણ કરવામાં આવશે.

શીલા બોરસે વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા

પ્રસ્તુત કેસની અંદર રીટ દાખલ કરનાર વ્યક્તિ એક દૈનિકના પત્રકાર હતા, જેઓએ દીલ્હી શહેરની જેલની મુલાકાત લેતા જેલની અંદર ૧૮ વર્ષથી નીચેની ઉમરના બાળકોને ગેરકાયદેસર રીતે ધરપકડ કરીને રાખેલ હતા. આ બાબતની જાણ થતાં આ બાળકોને તુરત ૪ મુક્ત કરવા અને ભોગ બનનાર દરેક બાળકને રૂ ૧૦,૦૦૦/- વળતર સાથે મુક્ત કરવાનો આદેશ કોર્ટ ધ્વારા આપવામાં આવે હતો.

તદઉપરાંત ન્યાયિક સહિતાવાદની અંદર સરકારી કામોમાં ઉચ્ચાપત કરી પ્રજાકલ્યાણના કાર્યોમાં વિલાસ દાખવનાર અધિકારીઓ તેમજ રાજકીય નેતાઓ પર પણ ન્યાયિક સહિતાવાદ અર્થત્ જુદા જુદા સમયે જુદીજુદી બાબતોથી રીટો દાખલ કરવામાં આવેલ છે, અને આ રીટો પર ગંભીરતાથી સર્વોચ્ચ અદાલત અને હાઈકોર્ટ પર કાર્યવાહી કરી ગુન્જાના સંદર્ભમાં ધરપકડ કરવામાં આવે છે. જેમકે ભારતના તાત્કાલિક પ્રધાનમંત્રી પી.વી. નરસિંહરાવ ની ધરપકડ કરવામાં આવી. તેવીજ રીતે કાયદાની મર્યાદામાં રહીને બંધારણમાં આપેલી સતાની અંકુશ રેખા હેઠળ જે પણ અધિકારો આપવામાં આવે છે તે અધિકારોનો ઉપયોગ શાશનકર્તા અને પદાર્થકારીઓ ધ્વારા યોગ્ય કાર્યદક્ષતા ના ઉપયોગ થાય તે હેતુથી ઘણી વખત મેળેજીન, અખબાર, ટી.વી. રેડીયો વગેરે જેવા પ્રસાર પ્રચારના માધ્યમો ધ્વારા જે પણ ક્ષતિ ગ્રસ્ત અથવા તો કાર્ય વિલંબિતા કે ભષ્ટાચાર કે આપખુદશાહીના બનાવો પ્રકાશમાં આવતા તેની ગંભીરતાને ધાને લઈ અદાલતે સ્વયંભૂ ક્ષ્યક્તગ્રાહીના જાહેર માર્ગો પર રહેઠાણ કરતા વ્યક્તિઓને યોગ્ય જગ્યાએ ખસેડવા, બાળમજુરી અને દેહવ્યાપાર માટે દેશના ગરીબ અને દુરના વિસ્તાર માંથી બાળકોના અને સ્ત્રીઓનાં હેરકેરને અટકાવવા તેમજ શહેરોમાં વસતા ઓધોગિક વિસ્તારની અંદર રહેતા લોકોનું જીવન સ્તરને ઉંચે લાવવાની ઘટનાઓ નોંધપાત્ર છે.

વર્તમાન સમયની અંદર શબ્દરીમાલા મંદિરમાં વર્ષાથી ચાલી આવતી પરંપરાને તોડી ૧૦ વર્ષથી ૫૦ વર્ષની સ્ત્રીઓન મંદિર મા પ્રવેશ અંગેનો નિર્ણય તથા ભારતીય ફોજદારી ધારા ની કલમ ૩૭૭ મા આપેલ સમલૈંગીકતા ના સબંધને અપરાધ માનવામાં આવશે નહી, પરંતુ સમલૈંગીક સબંધને સર્વોચ્ચ અદાલત

ધ્વારા માન્યતા આપવામાં આવેલી છે. આ ઉપરાંત કલમ ૪૮૭ વ્યાખીચાર એ અપરાધ માનવામાં આવતો પરંતુ અદાલતે વર્તમાન સમયની અંદર અપરાધની શ્રેણી થી બહાર કર્યો છે.

ન્યાયિકસક્રિયતા વાદના હક્કારાત્મક કારણો

- લોક કલ્યાણકારી રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો ઉદેશ્ય
- જનતાના મૈલિક અધિકારના રક્ષણ માટે
- જનતાને ન્યાયતંત્ર પર વધુ વિશ્વાસ છે.

ન્યાયિક સક્રિયતાવાદના નકારાત્મક કારણો:-

- ન્યાયતંત્ર અને સંસદ વચ્ચેનો ટકરાવ વધી જાય છે.
- ન્યાયતંત્રના વિશેષજ્ઞતાના અભાવના કારણે આપેલ નિર્જ્ઞયની અવહેલના થાય છે.
- અનાવાશ્યક રીતે હસ્તક્ષેપ કરવાથી સંવૈધાનીક સંકટ ઉભુ થાય છે.

ઉપસંહાર:-

ભારત મોટો લોકશાહી દેશ છે, અદાલતોની ન્યાયિકુસક્રિયતાની સાથે નાગરિકોની સક્રિયતાની પણ તાતી જરૂર છે. સજાગ અને ડિયાશીલ નાગરિકોએ જાહેર હિતની અરજીઓ ધ્વારા ઘણી બધી સમયાઓનું અદાલતો તરફ ધ્યાન બેંચયું છે, જેમકે, પર્યાવરણ, માનવ અધિકાર, કેદીઓના અવિકારો, કેદીઓ પ્રત્યેના દુષ્યવહારો, સ્ત્રીઓ તરફ અમાનુષી વર્તન વગેરે બાબતો....

લોકશાહીના માળખામાં મધ્યમ વર્ગ ના લોકો ધ્વારા નાગરિક સક્રિયતાના ઉત્તમ ઉદાહરણો પુરા પાડવામાં આવ્યા છે. તે થી જ કહેવાય છે કે મધ્યમ વર્ગના લોકોની નાગરિક સક્રિયતા ધ્વારા સમૃધ્ય, આધિક લોકશાહી રચનાને ટકાવી શકાય છે.

કેટલીક વખત રાજકારણ ધ્વારા ન્યાયિક સક્રિયતા સામે અણગમો દર્શાવવામાં આવે છે. સર્વોપરી અદાલતમાં રૂઢિયુસ્ત વલણો કે વિચારશરણી ધરાવતા ન્યાયવિદોને નીમવામાં આવે છે. નાગરિક સક્રિયતા ધ્વારા જો નાગરિક તેમના અધિકારો સ્વતંત્રતા અને સલામતી અંગે જાગૃત થાય તો જ લોકશાહી નો મુજબત પાયો રચી શકાય છે.

સંદર્ભ સુચિ:-

- ૧) ભારતીય સંવિધાનનો કાયદો. વિપુલ આર. દેસાઈ. શ્રીજી લો હાઉસ, અમદાવાદ.
- ૨) ભારતીય કોજદારી ધારો